

VARIAȚIA LINGVISTICĂ DIN PERSPECTIVA INFORMATIZĂRII ATLASELOR REGIONALE ROMÂNEȘTI

Stelian DUMISTRĂCEL, Doina HREAPCĂ
(Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași)

Colegului și prietenului Vasile Frățilă, un model, în cercetările sale de dialectologie și de toponimie, pentru punerea în valoare a tezaurului din atlasele lingvistice românești.

1. Față de o oarecare scădere a interesului atât pentru dialectologie (la noi, mai ales în plan didactic, cu referire la învățământul superior), cât și pentru cartografia lingvistică, o revigorare semnificativă a acestor domenii s-a produs în ultimul deceniu al secolului trecut, prin impunerea, treptată, a informatizării. De la execuția grafică relativ simplă a hărților cu ajutorul calculatorului (utilizat pentru generarea simbolurilor și numai parțial pentru reproducerea transcrierii fonetice a răspunsurilor obținute în anchetele dialectale), s-a ajuns, însă, destul de repede la abordări de performanță.

Trecând peste inițiative recente și de altă perspectivă, cum ar fi proiectul de realizare a unui atlas multimedia ce are ca obiectiv prezentarea variației prozodice în idiomurile romanice (AMPER), în lucru la Centrul de Dialectologie al Universității Stendhal — Grenoble 3 (coordonat de Michel Contini și Antonio Romano), avem în vedere, în primul rând, ideea lansată și argumentată, între anii 1978 — 1989, de Hans Goebel și Roland Bauer, de la Universitatea din Salzburg, de proiectare a înseși anchetei din perspectivă informatizată, prin constituirea

băncii de date electronice în corelație cu banca de date sonore, aspirând la realizarea a ceea ce se numește un „atlas lingvistic sonor“, cum este cel intitulat *L'Atlante linguistico del ladino centrale e dialetti limitrofi*, viziune ce s-a întâlnit cu interese, în parte asemănătoare, ale echipelor de dialectologi din Italia, care, în epocă, se aflau în faza de începere a unor lucrări de geografie lingvistică (atlasele Siciliei, Toscaniei, Corsicii etc.)¹.

Astfel, a fost depășită o fază intermediară, aceea a utilizării simple a «ploterului», considerat în anii '80 o adevărată revoluție în ceea ce privește înscrierea pe hărțile atlaselor a figurilor-simboluri stabilite pentru reprezentarea diferitelor fenomene lingvistice. Dar folosirea perifericului de la minicalculator pe acest teren a constituit un veritabil progres dacă ne raportăm la etapa de pionierat în cartografierea lingvistică, pentru care trebuie citat, în primul rând, celebrul atlas al graiurilor germane, probabil întâiul cu hărți numite ulterior „figurativ-simbolice“: figurile și semnele convenționale au fost desenate manual pentru tipar de G. Wenker (1881), practică prezentă și la continuatorul său, F. Wrede (1926), și chiar în epoca lui W. Mitzka și B. Martin (1939).

2. Mai întâi, trebuie ținut seama, însă, de faptul că, spre deosebire de un alt «cap de serie», *Atlas linguistique de la France*, al lui J. Gilliéron și E. Edmont (1902 — 1910), cu numai 639 de puncte de anchetă (de pe teritoriul Franței, dar și al zonelor francofone limitrofe, Belgia, Elveția romandă, Piemont), pe hărțile căruia s-a notat transcrierea fonetică a răspunsurilor subiecților, numărul localităților anchetate, prin corespondență, pentru graiurile germane a crescut, treptat, de la 30.000 la peste 50.000. Repartizate, în timp, pe trei foi succesive, s-a ajuns, în faza *Deutscher Wortatlas*, sub patronajul lui W. Mitzka și L. E. Schmitt, la publicarea hărților pe o singură pagină, restrângere ce presupune o proiecție grafică destul de complexă: careuri, în care sunt doar semnalate punctele anchetate și sunt înscrise semne convenționale/figuri geometrice pentru indicarea rezultatelor. Dacă ținem seama de multitudinea deosebiri fonetice și lexicale dintre graiurile vorbite pe un spațiu geografic imens (rețeaua de puncte cuprinde și zone din Luxemburg, Austria, Cehoslovacia, Lichtenstein și Elveția²), este evident că altă posibilitate de reprezentare nu putea exista, iar, pe

¹ Informații generale în vol. *Atlanti linguistici italiani e romanzi. Esperienze a confronto* (abrev. *Atlanti*), a cura di Giovanni Rufino, Palermo, 1992, *passim*.

² Pentru o prezentare detaliată a atlasului în discuție, cf. Sever Pop, *La Dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques. Seconde partie, Dialectologie non romane*, Louvain-Gembloux, Imprimerie J. Duclot, 1950, p. 741–752.

de altă parte, nu este de mirare că în legenda unei singure hărți pot apărea sute de simboluri. De exemplu, aceea a hărții cu nr. 1 din vol. XIX, intitulată „Eigelnb“ (cu un spațiu tipărit de 60/55 cm) cuprinde nu mai puțin de 335 de figuri geometrice și simboluri grafice, în afara transcrierii literarizate, pe hartă, a unor cuvinte propriu-zise³.

Amintind faptul că tot la reprezentări figurative au recurs și autorii primelor atlase lingvistice românești, Gustav Weigand (*Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, 1909) și I.-A. Candrea (*Atlasul lingvistic al Banatului*, realizat prin anchete desfășurate între anii 1904 și 1924, rămas în manuscris), și că același procedeu a fost folosit în volumele din varianta cu hărți „colorate“ din ALR I și ALR II⁴, trebuie să constatăm că, în esență, metoda Wenker este prezentă, cu mijloace tehnice diferite, până astăzi, în redactarea și tipărirea tuturor atlaselor (mai ales plurilingve) ale căror rețele cuprind puncte de anchetă numeroase, cum sunt *Atlas linguarum Europae* (ALE) sau *Atlas linguistique roman* (ALiR). Astfel, legenda hărții nr. 9, „Taureau“, din ALiR, cu o rețea de 1036 de puncte, cuprinde 37 de simboluri figurative, pentru 17 tipuri etimologice și formații lexicale din toate limbile romanice⁵. Dar procedeu, în fond economic, a fost preluat și de atlase a căror rețea de puncte este, prin comparație, mai puțin bogată: de la publicarea de hărți cu transcrierea fonetică integrală a rezultatelor anchetei, a trecut la prezentarea acestora prin simboluri și atlasul graiurilor din Moldova de la est de Prut, pe un tip de hartă pe care însuși coordonatorul noii serii o consideră ca având „caracter interpretativ“⁶ (în timp ce alte atlase regionale renunță la astfel de hărți; cf. § 8).

Modalitatea de a face cunoscute, în întregime, rezultatele anchetei în atlasele de tipul ALRR. Bas. este, în principiu, publicarea răspunsurilor (inclusiv a explicațiilor informatorilor și a observațiilor anchetatorilor) pe pagina situată față în față cu harta, în text compact și în ordinea crescătoare a cifrelor corespunzătoare punctelor cartografice. În unele cazuri (dar destul de frecvent)

³ Cf. *Deutscher Wortatlas*, von Walther Mitzka und Ludwig Erich Schmitt, Band 19, redigiert von Reiner Hildebrandt, Giessen, Wilhelm Schmitz Verlag, 1972.

⁴ Vezi și recenta prezentare de ansamblu a *Atlaselor lingvistice românești*, realizată de Vasile Frățilă, în vol. *Studii lingvistice*, Timișoara, Editura Excelsior, 1999, p. 36-86.

⁵ *Atlas linguistique roman*, sous la rédaction de Gaston Tuailon, Michel Contini et alii, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, vol. I, 1996.

⁶ *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Basarabia, Nordul Bucovinei, Transnistria* (abrev. ALRR. Bas.), de Vasile Pavel et alii, Chișinău, Firma Editorial-Poligrafică „Tipografia Centrală“, vol. IV, 2003, p. 7.

același răspuns, în transcriere fonetică, este notat pentru mai multe puncte de anchetă, începând cu două, dar se poate ajunge până la 182, cum se prezintă lucrurile în cazul termenului „scoabă“ (în comentariul de la p. 214 din ALRR. Bas., vol. I), a cărui transcriere fonetică (cu *o* semivocalic în diftong și cu *-Ń*) „acoperă“ cel puțin încă două variante de pronunție (recuperabile după legenda hărții: cu *u* semivocalic sau cu *o* deschis pentru diftongul contras, având aceeași finală), în conformitate cu precizarea coordonatorului că reproducerea transcrierii este dată „într-o formă generalizatoare“⁷. În pofida faptului că, în acest *Atlas*, variații (minime) de pronunție sunt notate așadar și în explicarea simbolurilor, nu poate fi exclusă temerea că prin atare viziune redacțională se diminuează informațiile cu privire la trăsăturile fonetice ale graiurilor, dar și cu privire la eventuale componente suprasegmentale, de vreme ce, în „comentariu“, există tentația reducerii enunțurilor, mai lungi sau mai scurte, în care apar cuvintele — răspuns; or, în atlasele de tip „clasic“, astfel de contexte sunt redată în notele de pe marginea hărților.

Dacă, în cazul atlaselor plurilingve (cu preocupări preponderent etimologic–lexicale), peste deficiențe cum sunt cele la care ne-am referit imediat anterior, privind informațiile „tipizate“, este mai ușor de trecut, situația se impune apreciată după alte criterii atunci când avem în vedere atlasele naționale, dar, mai ales, cele regionale, care au ca principal obiectiv tocmai cunoașterea aprofundată a variației diatopice pe arii mai mult sau mai puțin limitate, insuficient evidențiată în primele, a căror rețea de puncte este, în mod obișnuit, mai redusă.

3. Din această perspectivă, sunt greu de apreciat la adevărata valoare inițiativa și prestația redactorilor seriei informatizate a *Atlasului lingvistic italian*⁸, în care, pe două pagini plasate față în față (prima, pentru jumătatea de nord a Peninsulei, iar cea de a doua pentru partea de sud, inclusiv Sicilia și Sardinia), pe un spațiu tipografic de 60/80 cm pe fiecare pagină, se publică integral, în transcriere fonetică pe bază de fonturi, așadar prin tehnoredactare asistată de calculator, răspunsurile pentru un număr de 1065 de puncte anchetate. În plus, în coloane plasate pe spațiile albe de pe margine, cuvintelor/sintagmelor ce apar pe hărți li se adaugă (după caz) variații fonetice sau lexicale, precizări

⁷ ALRR. Bas., vol. I, Chișinău, „Știința“, 1993, *Principii de cartografiere*, p. 12.

⁸ *Atlante linguistico italiano...*, redatto da L. Massobrio, G. Ronco et alii, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato; vol. I, 1995; vol. II, 1996; vol. III, 1997.

privind formularea întrebărilor sau obținerea răspunsurilor, detalii privind realiiile denumite etc. Este, cel puțin după cunoștințele noastre, cel mai fericit mod în care a fost pusă în valoare, până acum, informatizarea din perspectiva cartografiei lingvistice de tradiție „clasică”. Ținem să subliniem un singur efect, deosebit de favorabil, al acestei tehnici: punând la contribuție baza de date, pentru transcrierea fonetică a răspunsurilor informatorilor din fiecare punct de anchetă a putut fi extras întreg inventarul de litere cu semne diacritice utilizat, lista respectivă fiind, de altfel, prezentată în unul din cele două volume introductive ale seriei, subintitulate *Verbali delle inchieste*, în paragraful *Segni e suoni*; de exemplu, pentru unul din punctele anchetate (927), această listă cuprinde nu mai puțin de 73 de astfel de „semne”⁹; de regulă, sistematizarea cuprinde clasele vocale (accentuate și neaccentuate), semivocale, diftongi, triftongi, consoane (oclusive, lichide, nazale, fricative, africte) și chiar grupuri de consoane specifice. Avem, la acest nivel, reperi pentru o caracterizare esențială a trăsăturilor specifice fiecărui grai, o adevărată „ofertă” pentru o evaluare punctuală, respectiv pentru una comparativă, operații care, cu mijloacele anterioare informatizării, i-ar impune cercetătorului un timp îndelungat și un considerabil efort.

Din astfel de motive, *Atlasul lingvistic italian* a constituit „provocarea” și, în parte, a servit ca model general atunci când s-a hotărât trecerea la redactarea hărților (de diferite tipuri) și a textelor sinteză de tip „material necartografiat” din volumul al III-lea al *Noului Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina*¹⁰ (abrev. NALR-Mold. Bucov.), ca și la publicarea acestuia utilizând resursele tehnoredactării asistate de calculator. Opțiunea noastră și posibilitatea punerii ei în practică s-au conturat în urma interesului manifestat pentru această preocupare de un grup de cercetători de la Institutul de Informatică Teoretică al Filialei Iași al Academiei Române¹¹.

Pe de altă parte, am avut și un alt motiv de apropiere de *Atlasul italian*, și anume punctul de plecare comun: ca și în cazul acestuia, materialul lingvistic a fost cules anterior, după metoda „clasică” (pentru NALR-Mold. Bucov., cu

⁹ *Atlante linguistico italiano*, tomo II, *Verbali delle inchieste...*, a cura di L. Massobrio, G. Ronco et alii, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1995, p. 928.

¹⁰ Redactat de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion Florea, Ion Nuță și Adrian Turculeț, în colaborare cu Doina Hreapcă, Luminița Botoșineanu, Florin Olariu și Veronica Olariu.

¹¹ Printre care, în primul rând, Vasile Apopei și Silviu Bejinariu, sub conducerea prof. Horia N. Teodorescu, membru corespondent al Academiei Române.

câteva decenii în urmă); astfel, trecerea la noua metodologie de redactare și de publicare a însemnat, pentru lingviști, mai întâi, un nou sistem de prelucrare a răspunsurilor și, în al doilea rând, definirea, pentru informaticieni, a obiectivelor privind generarea fonturilor, a exigențelor în vederea constituirii băncii generale de date, a proiectării modulului pentru generarea hărților de diferite tipuri și pentru editarea acestora și a planșelor cu texte de tip material necartografiat, a modulului pentru consultarea variantei electronice a atlasului etc. Toate aceste aspecte, cu deschidere epistemologică și cu implicații tehnice, au fost făcute publice prin comunicări și tipărituri, sub semnătura principalilor colaboratori la realizarea lucrărilor din etapele respective¹².

4. Revigorarea în materie de cartografie lingvistică produsă de informatizare avea să conducă însă și spre noi deschideri. Dincolo de preocupările din fazele de elaborare, reprezentare și publicare, de un interes deosebit se bucură, în lumea specialiștilor, perspectiva asigurării posibilității de a utiliza baza de date a unui atlas pentru analiza calitativă pe diverse planuri, un aspect la care ne referim pornind, mai ales, de la un studiu, remarcabil, cu privire la problematica și perspectivele informatizării datelor de geografie lingvistică, semnat de Antonino Pennisi¹³.

Pe fondul respingerii prejudecății de a considera calculatorul drept un simplu instrument de tehnoredactare elementară și de reproducere a textului, pe un prim plan al preocupărilor specialiștilor se află, așadar, depășirea potențelor de organizare și de reprezentare, în vederea proiectării unui atlas instrument de complementaritate între o geografie lingvistică având drept scop numai descrierea varietății diatopice din perspectiva istoriei limbii și una cu deschidere interdisciplinară, cu referire la variația diastratică și diafazică, pentru a cunoaște vorbirea, reflectarea a diferite aspecte ale procesului comunicării. Se consideră că dialectologia, atât de importantă pentru investigațiile pe terenul socio- și al

¹² Vezi, în special, Ion A. Florea, Vasile Apopei, Florin-Teodor Olariu, Silviu Bejinariu, *Editarea asistată de calculator a atlaselor lingvistice și a textelor dialectale*, în *Identitatea limbii și literaturii române în perspectiva globalizării*, Iași, Editura Trinitas, 2002, p. 211-231, și Florin-Teodor Olariu, Vasile Apopei, Silviu Bejinariu, *Noi contribuții la informatizarea editării atlaselor lingvistice românești regionale*, în *Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora*, Iași, Editura Trinitas, 2003, p. 214-224. Aspecte particulare au fost abordate, de asemenea, în articole publicate de unii dintre acești autori în mai multe reviste din domeniul informaticii din străinătate (bibliografia completă va fi dată la publicarea vol. al III-lea din NALR-Mold. Bucov.).

¹³ *L'informatizzazione dei dati geolinguistici: problematiche e prospettive*, în *Atlanti*, p. 119-156.

psiholingvisticii, poate deveni o disciplină integrală dacă, prin atlase, ia în considerație toate modalitățile de manifestare a variației lingvistice.

În astfel de evaluări și de aspirații, putem descifra și critici, unele oarecum tardive, la adresa lucrărilor din prima generație a atlaselor lingvistice naționale, a căror viziune de ansamblu a fost net depășită, în fond, în faza atlaselor regionale, în primul rând din Franța. Dar procesul de diversificare a obiectivelor anchetei dialectale începuse cel puțin prin concepția de la baza *Atlasului lingvistic și etnografic al Italiei și al Elveției meridionale*, al lui Karl Jaberg și Jakob Jud, preocupați să prezinte un număr sporit de repere pentru analiza materialului înregistrat pe hărți (aspect asupra căruia nu putem stăruii); evaluarea are în vedere, în primul rând, deja citatul *Atlas linguistique de la France*, în a cărui listă de *Signes et abréviations* figurează doar notațiile (v) pentru a indica termenii învechiți și (gr) pentru termenii „grosieri”¹⁴.

5. Viziunea și experiența de lucru Jaberg-Jud au fost preluate în România de Sextil Pușcariu, promotorul realizării primei serii a *Atlasului lingvistic român*, și de Sever Pop și Emil Petrovici, autorii volumelor din secțiunile ALR I și ALR II.

În listele de „abreviațiuni”, anexe la sistemul de „transcriere fonetică” utilizat de cei doi anchetatori, liste reluate pe planșe volante ce însoțesc volumele tipărite, sunt cuprinse mai multe simboluri ce semnalează faptul că au fost preconizate (și înregistrate) observații asupra variației diacronice: [B] „așa zic bătrânii” și [T] „așa zic tinerii”, cu extrapolarea (la Emil Petrovici) [R], care indică o „formă recentă” și, prin opoziție, [V] o „formă veche”. A fost urmărită și variația diafazică, eventual și cea diastratică: [!] notează că „întrebarea l-a făcut pe informator să râdă”, respectiv că un termen sau o frază au provocat „ilaritate la cei prezenți”, iar [F] înseamnă „așa zic femeile” (fără să se insiste asupra eventualelor trăsături specifice ale vorbirii bărbaților). Un număr de trei semne, [ε] „informatorul a ezitat”, [κ] răspuns „corectat”, [σ] cuvânt (sau pronunție) „sugerat(ă)” de anchetator, notează, în principiu, situații privind disponibilitatea vocabularului (sau oscilații în ceea ce privește pronunția), dar primul și ultimul pot fi interpretate și sub aspectul unei variații de registru al vorbirii, neprecizată, dar, adesea, detectabilă. În plus, diferențele prin „cronologie”, ca și în funcție de

¹⁴ *Atlas Linguistique de la France. Notice servant à l'intelligence des cartes*, Ristampa anastatica dell'edizione di Paris, 1902, Bologna, Forni Editore, 1968, p. 18.

criteriile vârstă și sex, pot fi convertite, potrivit nuanțelor din enunțul răspunsului, în trăsături cu valoare de variație diastratică sau diafazică.

Și alte simboluri prezente în listele mai sus citate, cu mai puține resurse de valorificare din perspectiva variației, sunt destinate să ofere informații privind disponibilitatea vocabularului, în general, sau competența idiomatică/expresivă a subiecților¹⁵: ?, cu semnificația „subiectul n-a știut să răspundă“, # „informatorul a declarat că nu se zice“ (în lista ALR II s.n. și NALR: „... informatorul a declarat că nu există termenul întrebat“; în cazul întrebărilor indirecte, semnul apare adesea, pe hărți din volumele NALR, după ?, [σ], sau [D], atunci când anchetatorul a fost pus în situația de a propune el însuși, direct, un termen sau un fonetism), [?] „anchetatorul se îndoiește de exactitatea răspunsului înregistrat“.

Alte semne-simboluri se referă la situația „realiilor“: ∞ „pus în locul sau înaintea unui răspuns arată că obiectul /sau obiceiul/ întrebat nu există în localitate“, respectiv la desfășurarea anchetei: — (= linie de pauză) „în locul răspunsului arată că nu s-a pus întrebarea“; [*], [**], [***] indică răspunsul unui prim, unui al doilea, respectiv unui al treilea informator ocazional.

Toate aceste semne-simboluri apar pe hărțile lingvistice, respectiv în notele de sub II de pe marginea hărții, completând răspunsurile transcrise pe hărți, și, de asemenea, în textele redactate sub formă de material necartografiat (MN). În aceleași situații, referindu-ne la NALR, apare și simbolul [D] (ce poate fi urmat de un termen, de un fonetism, de o formă gramaticală sau de #; vezi și *supra*), notând faptul că anchetatorul a pus întrebarea pronunțând el însuși cuvântul urmărit prin chestionar.

Acest simbol, absent în listele de „abreviațiuni“ invocate mai sus, reprezintă translarea tacită în redactări a uneia dintre majusculele prin care, în textul (dactilografiat, respectiv scris al) chestionarelor folosite de Sever Pop și Emil Petrovici, se specifică „procedeele interogării“; așadar: D = „întrebare directă“; I = „întrebare indirectă“; G = „întrebare prin gest“¹⁶. În nota I de sub

¹⁵ Consemnăm formulări „tipizate“, ale explicațiilor general acceptate, întrucât, de la anchete sau de la valoarea glosată în listele de semne la redactarea hărților, se pot constata diverse fluctuații; o adevărată micromonografie de profil a realizat I. Mării pentru *Semnul #* în ALR; cf. *Contribuții la lingvistica limbii române*, Cluj-Napoca, Clusium, 2004, p. 123–130.

¹⁶ Cf. I [on] M [ării], *Cuvânt înainte la Chestionarul Atlasului lingvistic român II*, elaborat, în cadrul Muzeului Limbii Române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, de Emil Petrovici, și editat, în cadrul Institutului de Lingvistică și Istorie Literară [al Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române] de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad; coordonator: I. Mării, Cluj-Napoca, 1988, p. XI; vezi, în aceeași redactare, și *Chestionarul Atlasului lingvistic român I*, Cluj, 1989, p. X.

titlul hărților (și al textelor MN), atât în volumele din secțiunile ALR I și ALR II, cât și în volumele din seria NALR/ALRR, principalele modalități de formulare a întrebării sunt precizate printr-un enunț explicit, de tipul „Întrebare indirectă / directă“ („... pusă astfel:...“ la Sever Pop; „am întrebat“, „întrebam“ + textul întrebării, la Emil Petrovici). Pe hărțile din ALR I și ALR II, formularea tip de mai sus este uneori completată, după caz, cu precizarea „și prin gest“, însoțită de explicații cum ar fi „cu degetul arătător am indicat...“, „cu degetul mâinii drepte am arătat...“ etc., dar, frecvent, se menționează doar „întrebare prin gest“. Paralel, apar și alte explicații, de tipul „am imitat...“, „imitam...“.

În Chestionarul NALR s-a produs o regularizare a notificărilor de acest tip, prin folosirea unor abrevieri, respectiv a unui cuvânt, scrise în paranteze, majoritatea cu majusculă: (INDIC.), (IMIT.) [pentru obținerea unor verbe de tipul „tușesc“, „strănut“, „râgâi“], (Fig.) [trimiterea este la ilustrațiile din Chestionar] și (GEST). Reproduse în nota I de sub titlul hărților și al textelor de tip MN, aceste formule, din perspectiva lecturii variantei pe suport electronic a *Atlasului*, pot avea aceeași valoare ca și simbolurile enumerate în paragrafele precedente.

Continuatoare a numeroase tehnici din ALR, seria NALR / ALRR a preluat toate simbolurile din primul atlas. În plus, în lista de semne de la NALR-Mold. Bucov., am introdus un nou simbol, [p], cu semnificația „anchetatorul a revenit asupra întrebării“.

Există, de altfel, noțiuni ale căror denumiri au, după terminologia utilizată de unii specialiști, o adevărată „vocație variațională“, ce poate fi de diferite tipuri; frecvent apar observații, de factură empirică, privind variația diatopică: lexic sesizat ca dialectal sau regional (de exemplu, în Moldova, folosirea termenului *curechi*, față de *varză*, cel de al doilea fiind și literar; fonetisme din categoria celor sesizate de vorbitori), dar și răspunsuri ce provoacă adesea comentarii, directe sau indirecte, privind variația diastratică și diafazică (numele organelor corpului omenesc, nume de boli), prin indicarea categoriilor de vorbitori ce folosesc anumiți termeni, respectiv în vorbirea cărora apar anumite fonetisme, sau chiar în care anume registru al vorbirii (public formal, public informal, familiar) apar asemenea diferențieri, proiectate și la nivelul competenței expresive.

6. Frecvența, în unele cazuri, a unor asemenea observații a condus spre redactarea, mai ales în vol. I din NALR-Mold. Bucov., a câtorva hărți

interpretative dedicate considerațiilor empirice ale subiecților privind variația diastratică (dar având, implicit, conotație diafazică), la care trimitem pentru a sublinia importanța și posibilitățile cartografierii interpretative. Astfel, *vătămătură* este, pentru mulți subiecți, un termen „vechi“ sau aparține vorbirii „bătrânilor“, dar, în același timp, el caracterizează vorbirea „țăranilor“ și apare în „limbajul babelor“ (descântătoare), pe când *hernie* este însoțit de comentarii de tipul „pe doctorie“, „doctorii zic așa“, „pe [după] carte“ etc.¹⁷. Tot așa, s-a observat că, față de *rărunchi*, termen regional dacoromânesc nordic, apreciat ca „vechi“ sau din vocabularul celor „bătrâni“, respectiv pentru a denumi același organ la animale, *rinichi*, denumire recentă, se folosește mai rar, numește de obicei organul din corpul omului și este utilizată de „doctori“ sau a apărut în vorbire în urma contactelor cu mediul sanitar: „se spune cam de prin 1920; au venit oamenii din război cu vorba asta“ (*ibidem*, h. LVII, p. 171); vezi și în vol. II, h. CVIII, p. 113, cu privire la diferența dintre *oală*, *olan* și *țiglă*: termenii din primul grup, uzuali, sunt „vechi“, pe când *țiglă*, folosit mai rar, poate fi recunoscut de un subiect chiar ca aparținând limbii standard, intrat în circulație printr-un „canal“ specific (așa „scrie în factură, la fabrică“).

Nu lipsesc nici fine observații privind concurența stilistică dintre cuvinte din fondul vechi al limbii; indiferent de valoarea semantică de bază a celor doi termeni, *orb* și *chior* se folosesc, adesea, paralel, pentru a denumi o persoană care nu vede (deloc), dar cuvântul împrumutat din limba turcă nu a suferit numai o mutație semantică; astfel, dacă *orb* este considerat chiar unul recent și ca aparținând registrului literar al vorbirii („din carte“, „pe familie“, „mai delicat“) sau poate avea uneori valoare eufemistică (i se spune așa cuiva care nu vede bine „ca să nu râdă de dânsul“), *chior* este perceput ca un termen „vechi“, „folosit de „bătrâni“, ba chiar injurios: „mai tare se supără dacă-i zici «chior», decât «orb»“ (*ibidem*, vol. I, h. XV, p. 51). Asemenea observații privind variația diastratică și diafazică apar, destul de frecvent, în comentarii ale subiecților notate sub paragraful II, pe marginea hărților, reprezentând completarea răspunsurilor înscrise pe hărți și există și alte „etichete“ de caracterizare („pe limba lată“, „urât“, versus „boierește“, „mai subțire“, „frumos“ etc.).

Am insistat asupra acestor aspecte pentru a ilustra capacitatea atlasului regional al Moldovei și Bucovinei, asigurată prin modul cum s-au desfășurat anchetele și au fost redactate hărțile și textele prezentate sub formă de material

¹⁷ NALR-Mold. Bucov., București, Editura Academiei, vol. I, 1987, h. LXXIII, p. 215.

necartografiat, de a constitui, la rândul său, o sursă pentru edificarea unei dialectologii pluridimensionale și relaționale¹⁸, un teren pe care varianta pe suport electronic a volumului al III-lea poate fi deosebit de eficientă.

7. Pe direcții de informatizare preconizate de coordonatori și autori ai altor atlase regionale aflate în situația NALR-Mold. Bucov., cum sunt și cele din seria consacrată teritoriului galoromanic¹⁹, problema principală care se pune de la început este una de raportare la datele informative de ordin general din volumele publicate în tradiția „clasică”, cu semnalarea, în primul rând, a existenței materialelor publicate, iar, în al doilea rând, chiar prin arhivarea și preluarea ca atare, în baza de date de pe suport electronic, a diferite categorii de texte, pentru ca, pe ansamblu, lectura volumelor realizate prin tehnoredactare asistată de calculator să poată beneficia de o pluralitate de referințe anterioare, utile interpretării.

Dezvoltând astfel de opțiuni, pentru varianta pe suport electronic a volumului al III-lea din NALR-Mold. Bucov. avem în vedere realizarea, în două etape, a mai multor secțiuni, numite în continuare „dicționare” (în conformitate cu terminologia utilizată în articolele citate în nota 11), pentru constituirea unei baze generale de date, pe care le prezentăm în continuare.

[1] Dicționar al *Chestionarului* NALR (cuprinzând numărul și formularea întrebării) și al altor materiale privind *programul general* al anchetei (*transcrierea fonetică*, lista de *semne* și cea de *abrevieri*); pentru fiecare întrebare din *Chestionar* se prevede să se menționeze, prin simple trimiteri de semnalare, situația la zi privind publicarea materialului din anchete sub formă de hărți sau sub formă de sinteze de tip material necartografiat, în volumele deja apărute din seria NALR-Mold. Bucov. (pentru prima etapă; în cea de a doua, va fi urmărită corelarea cu celelalte atlase lingvistice regionale românești);

[2] Dicționar al *anchetei* pentru NALR-Mold. Bucov., cu prezentarea rețelei de puncte și cu semnalarea listei subiecților din fiecare localitate care au răspuns la întrebările din chestionarul general și/sau din chestionarele speciale, ca și a celor de la care au fost înregistrate textele dialectale tipărite; pentru prima etapă avem în vedere doar semnalarea volumelor în care aceste informații au fost

¹⁸ Vezi, în special, Harald Thun, *L'Atlas Linguistique, Diatopique et Diastratique de l'Uruguay*, în *La géolinguistique en Amérique latine*, hors série no 2 de *Géolinguistique*, 2001-2002, Grenoble, 2002, p. 169-185.

¹⁹ Cf., de exemplu, Michel Contini, care, în ceea ce privește informatizarea a 61 de volume tipărite din seria atlaselor regionale franceze, avea în vedere, în primul rând, „computerizarea” indicilor; *Le ricerche geolinguistiche in Francia*, în *Atlanti*, p. 194.

tipărite (*Date despre localități și informatori*), eventual pentru care există publicații speciale, de diferite tipuri (*Ancheta dialectală ca formă de comunicare*); în a doua etapă, o parte din aceste texte, scanate, vor intra ca atare în baza de date a *Atlasului* de pe suportul electronic;

[3] Dicționar al *tipăriturilor* din programul NALR-Mold. Bucov., cu trei secțiuni de bază (pentru care, în principiu, avem în vedere doar trimiteri de semnalare):

a) *generalități*, de tipul hărți introductive, prefețe la volumele de hărți și de texte dialectale;

b) *materiale specifice* de limbă: hărțile cuprinzând transcrierea fonetică a răspunsurilor, hărțile interpretative, sintezele de tip material necartografiat, textele dialectale, indicele de cuvinte și forme; în ceea ce privește *indicele* de la diferite volume, avem în vedere reunirea acestora într-un indice general, completat la apariția fiecărui nou volum și preluat ca atare în baza de date de pe suport electronic;

c) *iconografie*: schițe ce apar pentru explicarea răspunsurilor de pe hărți; fotografii publicate în anexele volumelor de texte dialectale, ilustrând componenta etnografică, notabilă, a *Atlasului*;

[4] Dicționar de *referințe* principale la/pentru NALR-Mold. Bucov.: articole de lansare a proiectului, recenzii la volumele apărute, lucrări în care au fost utilizate, ca sursă importantă, materiale din volumele tipărite sau din arhiva anchetei etc.

După constituirea instrumentelor de lucru propuse, chiar pentru prima etapă, prin generarea de programe de căutare și de prelucrare a informației, volumul al III-lea din NALR-Mold. Bucov. în varianta pe suport electronic aspiră la trecerea de la statutul de simplă bancă de date la acela de material organizat informațional cu potențial interpretativ, pe diferite planuri. În epoca la care ne-am referit anterior a atras atenția (și chiar a sedus) mai ales perspectiva analizei variaționale diastratice și diafazice, însă această orientare poate fi considerată și ca o tentativă de scoatere a cartografiei lingvistice și chiar a dialectologiei din conul de umbră în care se aflau în perioada anterioară informatizării. Dar, în prezent, pentru a nu cădea în exagerări, trebuie atent urmărite, pentru a fi puse în valoare, posibilități pe care informatizarea le oferă pe terenul unor obiective de interes major a căror rezolvare era așteptată dinspre

geografia lingvistică la începuturile acesteia (elemente de istoria limbii și semnificațiile variației diatopice, în domeniul foneticii, al gramaticii și lexicului).

Placa turnantă pentru noi, din acest punct de vedere, este conversiunea, realizarea, pentru studiu, a diferite proiecții cartografice ale informației lingvistice stocate în „dicționarele“ electronice după diferite criterii: componenta lexicală (etimologică), prezența cuvântului în diferite sintagme, tipuri de plural la substantive, alternanțe fonetice de la forma de singular la cea de plural a substantivelor și adjectivelor, modificări în paradigma verbului, tratamentul sunetelor din partea inițială sau/și finală a cuvântului, variații de accent etc.

De fapt, alături de frecvență, acestea reprezintă criteriile după care, și în volumele anterioare din NALR-Mold. Bucov., au fost ierarhizate, de la selecția inițială, răspunsurile în redactarea textelor prezentate sub formă de material necartografiat (în general mai „uniforme“ din punct de vedere tipologic), care propun deja schițe sintetice, ca și hărțile lingvistice interpretative ce însoțesc hărțile cu transcrierea fonetică integrală a răspunsurilor. Prin urmare, în aceste direcții informatizarea înseamnă, pentru noi, o importanță înlesnire de factură „tehnică“ în direcția punerii în valoare a aspectului interpretativ al *Atlasului*. Astfel, în ceea ce privește publicarea răspunsurilor redactate sub formă de material necartografiat, s-au încercat și s-au reușit nu doar depășirea fazei Petrovici (când răspunsurile au fost publicate, continuativ, în ordinea crescătoare a cifrelor reprezentând punctele de anchetă), ci și soluții de grupare tipologică numai relativă, aplicate în alte atlase din seria NALR/ALRR.

8. Posibilitățile multiple de consultare și de prelucrare a materialului asigurate de organizarea informației în baza de date vor avea efecte benefice în ceea ce privește tematica hărților interpretative; este vorba, de exemplu, de depășirea preferinței pentru hărțile, relativ simple, de profil onomasiologic („termeni pentru noțiunea x“), sau fonetic (cum ar fi, în general, cele dedicate reflexelor unor sunete). De altfel, asemenea configurații strict rezumative, care s-au dovedit puțin interesante pentru cei care consultă atlasele, i-au determinat pe autorii NALR. *Olenia* să renunțe, începând cu ultimul volum din acest *Atlas*, la întocmirea și publicarea de hărți „interpretative“ și să propună soluții grafice care, după Teofil Teaha, reprezintă un „început de interpretare“²⁰ a faptelor de limbă înfățișate pe hărți. Mai mult, tot pe linia sporirii „ofertei“, în primul rând dialectologiei, în postura de reprezentanți avizați ai beneficiarilor atlaselor,

²⁰ *Prefață* la ALRR-Munt. Dobr., vol. I, București, Editura Academiei Române, 1996, p. VIII.

consideră că (măcar o parte din) hărțile lingvistice propriu-zise ar trebui (și ar putea) să depășească stadiul simplei înregistrări, în ordinea întrebărilor din chestionar și punct cu punct, a rezultatelor anchetei, mulțumindu-se astfel cu o perspectivă comună limitat lexical-onomasiologică, și să aspire, cu finalități multiple, pentru alcătuirea volumelor și în redactarea hărților („duble“ la rigoare), la proiecții „cumulative“, impunând analiza corelativă a datelor, din perspectivă semantică în primul rând²¹. Subliniem însă faptul că astfel de propuneri vizează preponderent (dacă nu exclusiv) sporirea aportului atlaselor pentru corecta interpretare a variației diacronice, în slujba unor probleme importante ale dialectologiei românești (în speță, structura dialectală a dacoromânei).

Dacă, în ceea ce ne privește, interesul se îndreaptă, alături (totuși) de „areologie“, pusă mereu în ecuație, spre probleme de istoria limbii, de fonetică, de analiza structurii cuvintelor etc., avem în vedere, paralel, ilustrarea problematicii complexe a variației lingvistice și a datelor metalingvistice, pentru reflectarea efectelor cărora dispunem deja de posibilități „tehnice“ deloc neglijabile, ce pot fi puse în lucru pentru consultarea variantei pe suport electronic a *Atlasului*.

Referindu-ne la simbolurile analizate mai sus (§ 5), pot fi instituite module software nu numai pentru analiza variației diacronice și a celei sincronice, ca manifestări diafazice și diastratice, ci și pentru a cunoaște alte elemente ce caracterizează situația (specială) de comunicare reprezentată de ancheta dialectală: situația vocabularului, activ și pasiv, al vorbitorilor, în funcție de coordonata „Wörter und Sachen“, dar și potrivit datelor personale ale subiecților, ca și proiectarea rezultatelor în raport cu elemente implicate în desfășurarea anchetei, inclusiv procedeu interogării.

²¹ Ion Mării, *Harta lexicală semantică*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2002, p. 47, 72, cu trimiteri, responsabile, și la alți dialectologi, printre care Teofil Teaha și Magdalena Vulpe, promotoare a conceptelor de hartă (sau arie) „contextuală“ și „de valențe“, având ca punct de plecare „citirea corelată“ a hărților lingvistice.

Tabel 1
SIMBOLURI — SEMNE CODIFICATE

Nr. crt.	SEMNIFICAȚIA / REFERENTUL	SEMNE — SIMBOLURI	SITUAREA*
1.	Variație diacronică	[B], [T]; [V], [R]	Pe hărți, în notele de pe marginea hărților și în textele MN
2.	Variație diafazăică și diastratică	[!]; [F] // [ε], [κ]	Idem
3.	Disponibilitatea vocabularului, oscilații privind pronunția (cu implicații privind variația diacronică, diafazăică și diastratică)	[ε], [σ], [κ]; ?, [?]; #, [D]	Idem
4.	Situația realiilor	∞	Idem
5.	Desfășurarea anchetei și / sau	[σ], [D] —; [*], [**], [***];	Idem
	procedeul interogării	(INDIC.), (IMIT.), (GEST), (Fig.)	În nota I de sub titlul hărții și al textului MN

- Astfel de simboluri apar, frecvent, și în textele dialectale.

Tabelul 1 prezintă, sintetic, situația semnelor-simboluri existente, pe baza cărora potențialul interpretativ, din perspectiva variației lingvistice, al materialului de pe hărți (și, apoi, din textele dialectale) poate fi, deosebit de eficient, utilizat pentru studii de profil.

În același timp, avem în vedere posibilitatea organizării informaționale (prin codificare) a datelor cuprinse în enunțurile reprezentând comentarii metalingvistice ale informatorilor, a căror importanță pentru distingerea

elementelor aparținând competenței idiomatice (comune), dar și a celei „expresive“ (subsumate anchetei) a fost pusă deja în lumină în numeroase studii (semnate de B. Cazacu, Marius Sala, Teofil Teaha, Magdalena Vulpe, Ion Ionică ș.a.) ce au luat în considerație atât rezultate ale anchetelor pentru ALR I și ALR II, cât și ale propriilor investigații²².

Din punct de vedere tehnic, se cere rezolvată problema codificării, pe clase, a diferitelor enunțuri ce subliniază, mai întâi, atât variația diacronică (în strânsă corelație cu simbolurile din tabelul 1), cât și variația diatopică interdialectală (cu indicarea a diferite zone ale țării) și intradialectală (referiri la markeri ai unor arii în cadrul „subdialectului“ moldovenesc). În al doilea rând, trebuie considerate deosebit de numeroasele enunțuri ce caracterizează, uneori explicit, variația diafazică și variația diastratică; în cele mai multe situații, însă, diferențele de registru implică și nivelul sociocultural al vorbirii. În tabelul 2 sunt prezentate clasele curente de variație surprinse de vorbitori (situația „realiilor“, desfășurarea anchetei), exemplificate cu un număr (reduc) de formulări tip, extrase după înregistrările din anchetele pentru NALR-Mold. Bucov.

Tabel 2
INDICI VERBALI CODIFICABILI

Nr. crt.	SEMNIFICAȚIA	ENUNȚURI	SITUAȚIA
1.	Variație diacronică	„pe nou“, „acum“ — „pe vechi“, „înainte (vreme)“, „nu se mai zice“, „se zice mai rar“	În special în notele de pe marginea hărților, în textele MN și în textele dialectale
2.	Variație diatopică interdialectală	„în alte locuri“, „în alte părți“, „prin Oltenia“, „în (prin) Ardeal“	Idem

²² Cf. Stelian Dumistrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 373-374. De fapt, în această lucrare, investigarea temei, din perspectivă socio- și psiholingvistică, se bazează, într-o măsură importantă, pe interpretarea „codurilor“ de tipul celor din tabelul 1, cât și pe observații de tipul celor din tabelul 2, următor, excerptate din hărțile ALR I, ALR II și din *Textele dialectale* publicate de Emil Petrovici.

3.	Variație diatopică intradialectală (în funcție de poziția punctului de anchetă)	„în jos“, „la câmp“; „pe la Iași“, „pe la Suceava“, „prin Vrancea“, „noi nu spunem (așa)“	Idem
4.	Variație diafazică	„urât“, „pe limbă lată“; — „(mai) frumos“, „mai delicat“, „din vârful limbii“, „mai subțire“, „mai gingaș“,	Idem
5.	Variație diastratică	„ca la (după, în) carte“, „la școală“, „la oraș“, „în armată“, „pe familie“, „domnește“, „boierește“; „țărănește“, „(mai) popular“	Idem
6.	Situația realiiilor	„nu crește pe la noi“ (o plantă), „nu este/avem așa ceva“ (un detaliu de relief, o unealtă etc.), „nu se face așa ceva“ (în construcția casei sau a unor adăposturi pentru animale), „nu este obiceiul“	Idem
7.	Desfășurarea anchetei, situația de comunicare	„stai, să-mi aduc aminte!“, „n-am zis bine; îi spunea...“ [așa], „văd că le cunoști!“, „da' mata ai fost și cioban?“, „cum vine asta?“ [la întrebări privind aspecte morfologice], „cum este în carte?“ [referire la figurile din chestionar] etc.	Idem

În esență, prin utilizarea programelor respective de căutare și de lectură, tindem spre impunerea unei schimbări de optică: de la semnificația de simple „chei“ de interpretare în situații punctuale, categoriile de semne-simboluri codificate la care ne-am referit capătă statutul de grilă generală de evaluare și de interpretare a multiplelor manifestări ale comunicării pe care le oferă materialul înregistrat pe hărțile atlasului lingvistic.

9. În încheiere, ținem să subliniem faptul că demersul echipei de dialectologi de la Iași, în condițiile dezavantajoase amintite în introducere, reprezintă cu mult mai mult decât o „stratagemă“ de „relansare“: este o mărturisire de credință, fundamentată credem, în posibilitatea de a scoate, atât

ancheta dialectală, cât și, în general, numeroase rezultate ale investigațiilor de cartografie lingvistică de sub semnul simplei „prelevări de material“ (oricât de valoroase sunt bazele de date care au fost obținute); aspirăm la evaluarea lor ca rezultate, ce pot fi pertinent studiate, pe diferite planuri, ale comunicării umane²³.

Apoi, dacă prin tehnoredactarea asistată de calculator pregătirea pentru tipar a atlaselor lingvistice românești ce redau integral pe hărți transcrierea fonetică a răspunsurilor a ieșit din epoca *manu-scrierii*²⁴, informatizarea consultării relaționale a bazei de date a atlasului (prin dezvoltarea modulelor la care ne-am referit) poate contribui la sporirea rolului lucrărilor de cartografie lingvistică pentru cercetarea fundamentală privitoare la istoria limbii române și pentru cunoașterea ipostazelor folosirii ei în comunicare, din perspectivă socio- și psiholingvistică, în complementaritate cu realizări similare actuale din Italia și din Franța.

LA VARIATION LINGUISTIQUE DE LA PERSPECTIVE DE L'INFORMATISATION DES ATLAS RÉGIONAUX ROUMAINS

Résumé

Après une sommaire revue des progrès actuels en matière de l'informatisation des atlas linguistiques, les auteurs soulignent les avantages des œuvres du genre qui présentent intégralement les résultats, en transcription phonétique et se servant des caractères spéciaux (par rapport à la représentation par des symboles graphiques-géométriques). A la catégorie privilégiée appartient l'*Atlante linguistico italiano* (I-III, 1995-1997), qui a servi de modèle pour la projection et

²³ În ceea ce privește specificul investigațiilor de profil, în general, vezi Stelian Dumistrăcel, în colaborare cu Doina Hreapcă și Ion-Horia Bîrleanu, *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Iași, Editura Academiei Române, 1997, *passim* și, în special, p. 39-55.

²⁴ Verificarea metodologiei de bază a fost prezentată în partea a doua din *Prefața la Prospectul pentru Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina*, vol. III, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza“, 2005, publicat de autorii și colaboratorii citați *supra*, în nota 10.

l'élaboration du troisième volume du *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina* (publication anticipé d'un *Prospectus*; Iași, 2005).

La technique en discussion non seulement élimine les multiples désagréments de l'écriture à la main des cartes, mais, pour l'essentiel, permet l'édition de l'atlas sur le support électronique, variante pour laquelle on a projeté des modules software pour accéder et mettre en œuvre des matériaux linguistiques et des données connexes, stockés dans des répertoires (dénommés, par convention, „dictionnaires“) qu'on décrit dans § 7 (1-4).

Cette organisation du matériau permet l'utilisation du potentiel informatif de la base des données pour une analyse calitative sur des plans multiples: en partant des aspects traditionnels, diatopique et diachronique, jusqu'à la connaissance des manifestations de la variable diastratique et diaphasique et à la valorisation des informations relatives à l'enquête (les conditions particulières de l'obtention des réponses).

On analyse et présente (voir le tableau 1) les symboles codifiés (utilisés pendant les fouilles et repris dans la rédaction des cartes et des textes publiés en tant que „matériaux non-cartographiés“) à l'aide desquels on peut aisément identifier et „déchiffrer“ les effets des types de variations linguistiques invoquées plus haut et on propose, également, l'institution d'autres codes, pour les énoncés (indices „verbaux“) décrivant les mêmes aspects (voir le tableau 2).

L'informatisation en vue d'une étude relationnelle des atlas linguistiques représente un moyen efficace pour la connaissance de l'usage de la langue de la perspective socio- et psycholinguistique et contribuera à l'édification d'une dialectologie pluridimensionnelle.